

LES LLUITES CAMPEROLES A COLÒMBIA A L'ALBADA DEL SEGLE XXI: DE LA FRUSTRACIÓ A L'ESPERANÇA

Isaías Tobasura Acuña.

Professor, Departamento de Desarrollo Rural, Universidad de Caldas, Manizales, Caldas, Colombia

OSAL, Observatorio Social de América Latina, año VI, no. 16

CLACSO, Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales, Buenos Aires, Argentina: Argentina. 2005.

<http://bibliotecavirtual.clacso.org.ar>

Durant segles, els camperols s'han vist obligats a lluitar per adquirir un tros de terra o per defensar-la, quan l'han tingut, ja que és la seva font de recursos, d'identitat i de cultura. Pel camperol la terra no és un mitjà, un recurs per la producció i res més. És, fins a cert punt, l'origen, la "mare"; forma part del seu ser, la seva història i la seva identitat. Per això, a les últimes dècades, el camperolat, a més de la seva reivindicació tradicional i històrica d'accedir a la terra, vincula a la seva lluita exigències relacionades amb els drets humans, la seguretat alimentària, el rebuig als acords de lliure comerç, la fi del desplaçament forçat i la solució política del conflicte armat.

Els camperols han utilitzat diferents formes d'acció col·lectiva, espontània o organitzada, per aconseguir les seves reivindicacions. Tals repertoris d'acció han estat estudiats com una expressió de les seves relacions antagòniques amb les èlits dominants, els amos de la terra, i l'Estat com a garant dels privilegis d'uns i la negació dels drets d'altres. No obstant l'heterogeneïtat d'actors i la complexitat amb la que s'expressa el conflicte agrari, avui en dia el seu anàlisi es veu limitat, o almenys incomplet. Les lluites camperoles, més que un producte de la seva expressió de classe, han d'estudiar-se com un conjunt de repertoris d'acció que el "camperolat"(1) adopta per aconseguir la seva reproducció social.

Aquest text consisteix en una aproximació a aquesta lluita en l'època actual. Posa en evidència el fet de que el camperolat, o el "moviment agrari", de formes d'acció col·lectiva defensives i inclús reaccionàries del passat, ha transcendit a formes d'acció reivindicatives; i, apel·lant a la solidaritat i estrenyent vincles amb moviments socials nacionals i internacionals, es projecta com un dels actors socials que contribueixen a la construcció d'una societat diferent. La conclusió és que, tot i la seva presència històrica en la vida nacional, les seves demandes de reforma agrària i accés a la terra encara són un somni i una esperança inconclusa. A la primera part del text sintetitzo els antecedents de la lluita camperola; a la segona presento el seu ideari i somnis actuals, i, en l'última, exposo alguns obstacles i reptes que ha d'assumir per assolir les seves reivindicacions històriques i constituir-se en un actor social amb capacitat d'acció política, més enllà del tutelatge de la classe obrera.

Evolució de les demandes i dels repertoris d'acció

El camperolat ha canviat les seves peticions i les seves formes d'acció, en especial durant el segle XX, de la mateixa forma en que Colòmbia s'ha transformat i els altres moviments socials redefeixen la seva ideologia i les seves formes de lluita. Cap a 1970, quan s'havia aconseguit que a molts llocs desapareguessin formes de producció com la parceria i el terratge, els camperols lluiten per accedir a la terra, des de les instàncies legals, o per les vies de fet, envaint finques i terrenys de particulars (2) o de la nació. En aquest període s'assoleix la més àmplia redistribució de terres, i reivindicacions que, sense resoldre les necessitats estructurals, alleugeriren en alguna mesura la seva situació econòmica i social.

El govern de Lleras Restrepo (1966-1970) va generar oportunitats polítiques pels camperols que es van materialitzar en més reivindicacions, mobilitzacions, ocupacions de finques i altres formes d'acció col·lectiva. No obstant, com anota Tarrow (3), els moviments socials no només aprofiten, creen o amplien les oportunitats polítiques: també les creen o les amplien pels opositors i les èlits. Els governants i els terratinents responen amb contrareformes, repressió o una combinació de les dues. I això sembla haver ocorregut a Colòmbia en aquests anys. L'ímpetu reformista de l'Associació Nacional d'Usuaris Camperols (ANUC) va ser coartat mitjançant la promulgació de les Lleis 4A i 5A de 1973, en el "Chicoralazo" promogut pels partits liberal i conservador i els gremis, que, amb la política de crèdits, van evitar l'expropiació de la gran propietat latifundista.

Amb la contrareforma, la militarització i el tracte repressiu que es va donar a qualsevol inconformitat que es manifestés al camp, el govern de Pastrana (1970-1974) va propiciar la divisió de la ANUC en dues línies: una de caràcter estatal que va seguir les directrius dels partits tradicionals, i una altra d'independent, que recolzava les invasions de terres però que, degut a la falta d'entesa dels seus dirigents, va acabar dividida (4), dificultant la constitució d'una organització sòlida que tracés les directrius polítiques i operatives del camperolat. Segons Touraine (5), la crisi interna en que va entrar la ANUC a partir de 1974 va ser conseqüència de l'acció dels intel·lectuals que van influir en la seva aparent atomització política. Uns altres, en canvi, atribueixen el fracàs a la gran heterogeneïtat del moviment, doncs la organització va aglutinar a jornalers sense terra, camperols rics, minifundistes, colons i indígenes (6).

A finals dels setanta i durant els vuitanta, els continguts de les lluites camperoles es diversifiquen: "Els sectors més pobres de la població tendeixen a mobilitzar-se entorn a exigències vinculades amb les condicions de vida i la prestació de serveis bàsics a les zones rurals" (7). Ressorgeixen les mobilitzacions amb peticions materials relacionades amb infraestructura física i terra, i altres de caràcter social com la formació personal, la pau, els drets humans i la defensa de la vida. El moviment camperol, amb els seus repertoris d'acció i demandes, s'apropa als tradicionals moviments socials, en tant que orienta la seva acció a aconseguir reivindicacions de classe: salaris, serveis públics, infraestructura, mercats pels seus productes i terra. Es distancia una mica dels Nous Moviments Socials (NMS) en la mesura en que en aquests la identitat, les demandes i els repertoris d'acció sorgeixen com a reacció a la tendència autodestructiva del desenvolupament capitalista i enfront els problemes globals i els límits del model econòmic i polític de les societats occidentals (8), en una oberta crítica humanista al sistema prevalent i a la cultura dominant.

Ideari i lluita política en l'actualitat

Per aconseguir les seves peticions, els diferents actors del moviment agrari han anat des de la negativa a desallotjar les hisendes on treballaven a les primeres dècades del segle XX; fins la vinculació amb o la constitució de grups armats (9), en els anys cinquanta i seixanta, que després donarien origen a les FARC, ELN i EPL; la invasió i ocupació de finques als setanta; les aturades cíviques, les ocupacions d'oficines, els bloquejos de carreteres o els èxodes per defensar la seva vida que comencen a difondre's a tot el país a partir dels vuitanta. Les accions col·lectives de fet els permeten als camperols i demés moviments socials generar certa legitimitat davant el govern i la opinió pública, degut a la impossibilitat d'interlocució i negociació amb les autoritats estatals, ja que la majoria de les vegades aquestes responen amb actes repressius i militars: "Sí, avui ha variat el context del moviment agrari. Avui tenim un moviment agrari molt més actualitzat amb el context polític nacional, igualment [...] defensant reivindicacions polítiques i econòmiques, i sobretot, reivindicacions de transformació en el país" (10).

Avui, tot i que hi ha algunes diferències entre les organitzacions camperoles i entre aquestes i altres organitzacions socials, també hi ha una comunicació fluida, que els permet arribar a plantejaments comuns i executar accions col·lectives que beneficiïn als diferents sectors. Respecte a les seves postures davant l'Estat, han variat d'acord a les condicions polítiques travessades pel país o inclús el govern de torn, però sempre han buscat la manera d'establir relacions formals i concertar, tot i que no ho han aconseguit perquè els governs han estat més del costat dels terratinents o d'altres sectors de l'economia: "Amb els demés sectors, excepte amb els partits polítics tradicionals, la gran majoria d'organitzacions camperoles mantenen relacions d'apropament en l'entesa de que els problemes que afecten al sector són molts i que només la unitat de les diferents expressions i organitzacions pot acabar amb la política oficial" (11). "La nostra relació amb l'Estat és exigir-li el compliment dels seus deures amb el sector; amb l'Estat s'ha tingut i es tindrà sempre divergències, perquè ell no atén per la via jurídica les reclamacions que nosaltres fem, d'aquí que s'utilitzin les accions de fet" (12).

En l'actualitat, gràcies a les noves tecnologies de la informació i comunicació, el moviment agrari estreny els seus vincles i defineix agendes compartides per enfrontar la globalització neoliberal amb altres organitzacions i moviments internacionals. Amb les relacions que estableix amb dites organitzacions busca "solidaritat amb les lluites camperoles perquè hi hagi un major respecte als Drets Humans i denúncies internacionals contra el desplaçament forçat" (13). A més, pretén "enfrontar el model neoliberal i lluitar per la Reforma Agrària i per la democratització de la propietat de la terra".

"Les organitzacions FENSUAGRO i ANUC-UR pertanyen al moviment Via Camperola, que existeix pràcticament a tot el món. [...] A tota Amèrica Llatina tenim afiliats a Via Camperola, que és un moviment que té un programa internacional de defensa del Dret a la Terra, de la Reforma Agrària i de la Sobirania Alimentària, i la defensa d'una agricultura i una producció sanes pels consumidors i els productors i per l'ecologia; algunes altres organitzacions també estan afiliades a organitzacions camperoles internacionals com és el cas de l'Acció Camperola Colombiana, que pertany a les organitzacions de la Confederació Llatinoamericana de Treballadors (CLT)" (14).

La lluita agrària avui és un moviment internacional que, apel·lant a un dels elements constitutius de l'acció col·lectiva com és la solidaritat (15), lluita contra el model hegemònic de globalització i, en conseqüència, constitueix un dels moviments alternatius.

Els camperols han tractat de constituir-se en organització unitària i establir aliances amb altres organitzacions socials per aconseguir contrarestar i resistir les polítiques de l'Estat o dels organismes internacionals (OMC, FMI, BM), que atempten contra els seus interessos i els de la nació. Per això, s'han agrupat al voltant del Consell Nacional Camperol, el Corrdinador Agrari Nacional, el Consell Democràtic Camperol. Moltes organitzacions han realitzat aliances, o formen part de les diferents centrals obreres i del Comando Nacional Unitari de Paro, amb els que s'identifiquen i comparteixen projectes polítics comuns.

L'ideari del moviment està orientat al canvi de model econòmic, la defensa de la sobirania alimentària, els recursos genètics i els sistemes de producció alternatius, a més de les reivindicacions tradicionals d'accés a la terra, la reforma agrària integral, els serveis públics i la infraestructura, entre altres.

“Pretenem una societat on no hi hagi exclosos i on la riquesa sigui compartida per tots, ja que per tots és produïda; volem sobretot, i per això la consigna: 'La terra per qui la treballa'; volem un món on els nostres fills i néts no hagin de passar per totes les necessitats que nosaltres hem passat” (16). “Per parlar d'una nova societat al nostre país, hauríem de parlar, primerament, de transformacions estructurals [...] que tenen a veure no només amb l'estructura política, sinó amb l'estructura econòmica i l'estructura social; [...] on hi pugui haver una democràcia real, on els camperols i la societat en general puguin participar amb poder de decisió, no només en allò electoral, sinó en la vida i el desenvolupament del país, [...] la necessitat d'un model alternatiu, que ens representi, [...] que permeti que no només els camperols, sinó tota la societat colombiana pugui tenir una vida digna, on s'assentin les bases d'una pau duradora, una pau amb Justícia Social” (17). “Una societat rural en pau, amb justícia social, amb la redistribució dels factors productius, iniciant amb la terra, amb ple respecte dels Drets Humans, atenció permanent de l'Estat al camp a través de recolzaments efectius d'acord amb les necessitats reals, us adequat dels recursos naturals, respecte a l'autodeterminació política dels camperols, la lliure mobilitat pels camps, el reconeixement polític i econòmic als camperols, un camp modern amb educació, seguretat social, infraestructura, preus justos d'aliments i productes, en fi: una societat amb l'home al centre, on els recursos i la tecnologia estiguin al seu servei i no aquest al servei del capital i del model econòmic” (18).

Per a Héctor Mondragón, un canvi o nova societat només és possible “si tenim un nou tipus de règim social, que acabi l'explotació capitalista al país, que trenquem les cadenes de la dependència a les transnacionals, i establim una societat sense explotadors, ni explotats, i on primi la propietat comuna i col·lectiva dels mitjans de producció” (19).

D'acord amb allò expressat pels líders, s'entreveu un avenç en l'ideari polític, ideològic i l'acció col·lectiva del moviment camperol que deixa clara la vigència de la seva acció política, orientada a la recerca d'una societat diferent, en la qual imperin la justícia, l'equitat social i l'us i la defensa racional dels recursos naturals i el medi ambient. El moviment agrari d'avui es diferencia qualitativament del moviment camperol tradicional del passat, que reivindicava béns materials. El camperolat, sense abandonar les seves reivindicacions històriques, s'apropa als NMS, els quals, davant la consciència que han adquirit davant els problemes globals, lluiten per ideals més universals i menys per motivacions de grup.

Obstacles i reptes de l'acció col·lectiva contemporània

No obstant els avenços ideològics i polítics assenyalats pels líders, la heterogeneïtat i dispersió del moviment encara persisteixen, i són potser la seva major debilitat per la lluita organitzada en un context d'oportunitats polítiques adverses. El moviment agrari colombià ha estat i és molt heterogeni, no només per la diversitat d'actors, tipus i formes organitzatives que involucra, sinó per les estratègies d'acció i les reivindicacions que defensa: “el moviment camperol està constituït per una sèrie d'expressions locals, regionals, nacionals, caracteritzat per ser heterogeni, divers, cultural, política i ideològicament, i per procurar reivindicar solucions pels múltiples problemes que afecten a les seves comunitats” (20). La seva característica principal és que “aglutina a la població rural, però diferenciant-se dels indígenes i dels afrocolombians” (21). Héctor Mondragón defineix el moviment camperol com “un moviment específic diferenciat, on existeix una forma econòmica pròpia, que podria caracteritzar-se per una racionalitat orientada a la subsistència.

El camperol es caracteritza per una unitat domèstica-familiar, que produeix com a objectiu central per aconseguir la seva subsistència i la seva reproducció com a unitat domèstica [...] L'economia camperola tot i que té unes relacions amb el mercat, i avui en dia la quasi totalitat dels camperols la tenen [...] bé sigui per vendre alguna part dels seus productes o per comprar alguna part del seu consum, [...] l'estratègia de producció és bàsicament la reproducció de la unitat domèstica, més que la obtenció d'una acumulació de capital”.

L'enorme heterogeneïtat i diversitat d'expressions locals i regionals, la violència, els desplaçaments i inclús l'assassinat dels seus líders, no han estat impediments perquè els camperols i les seves diferents organitzacions tractin d'unificar criteris polítics i d'acció. Al 2003, la majoria de les organitzacions camperoles agrupades a l'ANUC-UR, Coordinació Nacional de Desplaçats, FANAL, FENSUAGRO, FESTRACOL, Sindicat de Treballadors de l'INCORA, Coordinador Nacional Agrari, i altres organitzacions ètniques negres i indígenes, de drets humans, de pau, de dones, estudiantils i la comunitat internacional, van aconseguir realitzar per primera vegada a la història del país un acte que les reunia sota els mateixos interessos. D'allí en va sorgir el “Mandat Agrari” (22), on, a més de reclamar els seus drets fonamentals i terra, inclouen la sobirania alimentària, cultius d'us il·lícit, conflicte social i armat, desplaçament forçat, ALCA i Pla Colòmbia.

Mentre les organitzacions camperoles mantenen, amb els altibaixos obvis, la lluita per la democratització de la propietat i una reforma agrària estructural, els acadèmics (23) consideren que, donats els fracassos de les lleis de reforma agrària (135/61 i 160/94), les transformacions suscitées al país en les dues últimes dècades, i el nou model econòmic imperant, no té sentit seguir parlant de reforma agrària. I proposen, en la lògica neoestructuralista, el concepte de “reforma rural”, centrada en la redistribució d'actius valoritzables, amb sistemes de tinença diversificats, lligada a la reconversió productiva de petites i mitjanes propietats. I, en la lògica neoinstitucionalista, emfatitzen l'enfortiment dels drets de propietat, la reducció dels costos de transacció i la intervenció de l'Estat on el mercat no s'ha desenvolupat. Uns altres plantegen l'enfortiment dels mercats de factors i la generació i universalització del coneixement tecnològic per resoldre el problema agrari. Amb això es dona per clausurat el debat sobre la reforma agrària, desconeixent les legítimes aspiracions del moviment agrari que avui, tot i les condicions adverses per les que travessa, manté en l'imaginari col·lectiu, en els seus projectes i somnis de futur, l'accés a la terra i a una reforma agrària real, que d'una vegada per totes saldi el deute històric que els latifundistes i els diferents governs li han negat.

Avui existeix una iniciativa governamental orientada a modificar la Llei 160/94, en virtut de les noves realitats institucionals, de les noves teories i conceptes que al respecte ha anat generant l'acadèmia, per reunir tota la legislació dispersa en una sola norma. Intenta retallar la Llei 160 en allò relacionat amb les Zones de Reserva Camperola (24), que potser és l'únic rescatable de la Llei, tot i que no ha tingut la difusió i el recolzament necessaris, inclús entre les mateixes organitzacions camperoles. Al contrari, amb el debat sobre la "nova ruralitat", no es parla de reforma agrària, economia camperola ni sobirania alimentària, i, en aquesta lògica, per què zones de reserva camperola? Així, la poca cosa que ha aconseguit el camperolat avui està en entredit i a la mira dels reformadors.

De totes maneres, a instàncies de l'actual govern ja es va modificar la Llei 160 al incloure en el Pla de Desenvolupament (Llei 812/2003) el subsidi del 100% a la compra de terra. Tot i que a la pràctica el pressupost assignat per a aquesta finalitat és cada cop menor, amb el que l'esmena no té cap efecte real. També s'hi van incloure altres formes d'accés a la terra, com l'arrendament amb opció de compra, l'usdefruit, el leasing, figures que tenen com a propòsit negar la possibilitat d'accedir a la propietat de la terra, que és el que necessita i segueix demandant el camperolat. Per ara el pla del govern actual es basa en entregar la terra extingida als narcotraficants, la qual cosa no resol el problema dels camperols.

"Les organitzacions camperoles per la seva banda tenen (tenim) el propòsit de tornar a elaborar un nou projecte de Llei, que, incloent la reforma agrària, involucri altres aspectes que facin més integral l'assumpte. Aspirem a que el segon semestre s'estructuri una mica millor la idea i es concreti, almenys, en l'elaboració del projecte, per després entrar a difondre'l, posicionar-lo i si és el cas, impulsar-lo per iniciativa popular. Els eixos del mateix són, a grans trets, els del mandat agrari" (25).

Ja en la Legislatura anterior (1998-2002), tan les organitzacions camperoles com el mateix govern havien presentat projectes de reforma agrària que no van prosperar, entre altres coses, perquè en aquesta època s'avançava la negociació amb les FARC i s'esperava que, com a conseqüència d'un acord negociat amb aquesta guerrilla, en sorgís una iniciativa de reformar l'estructura agrària al país, doncs bona part de la lluita insurgent es basa en aquesta reivindicació històrica del camperolat. L'altra raó de que no passés cap dels projectes és que en el Congrés no existeix voluntat política per avançar iniciatives orientades a reformar l'estructura agrària, degut a que molts membres del Parlament són els amos de la terra. Aquest fet permet arribar a la conclusió de que les diligències per l'aconseguit de les reivindicacions relacionades amb l'accés a la terra no és la forma ideal d'acció. Tindria més sentit, potser, la iniciativa popular o algun altre mecanisme de participació que contempla la Carta Política, a través de formes d'acció que combinin les diligències, l'acció directa i les accions administratives i jurídiques.

En la dilatada història del moviment camperol tractant de resoldre la qüestió agrària, cap de les lleis de reforma agrària ha sorgit del sí del moviment, sinó del govern i degut a pressions externes, com fou el cas de la Llei 135, producte del mandat de Kennedy (1961-1963) que, amb "l'Aliança pel Progrés", commina als governs llatinoamericans a realitzar reformes agràries per sufocar la insurgència camperola que sorgia a la regió en aquests anys. Quelcom similar va passar amb la Llei 160. La seva promulgació va obeir al model econòmic sorgit del Consens de Washington. D'aquí que en ella s'hi deixi la distribució de la terra en mans del mercat, sent el paper de l'Estat el de facilitar el procés. En l'actual model, la reforma agrària es redueix a un mercat assistit de terres, res més. Però la lluita del moviment camperol és encara més complicada degut a la influència que cobren les aportacions de l'acadèmia al debat de la qüestió agrària. Els fets així ho

demostrin. Les polítiques públiques en bona part s'orienten per les reflexions dels acadèmics. Les entelèquies d'aquests no són malabarismes que circulen a les acadèmies: donen les senyals que orienten i legitimen el disseny de les polítiques públiques. Per això, el moviment camperol avui té un doble repte: mantenir vius els repertoris d'acció tradicionals i les seves reivindicacions històriques, i constituir-se en corrent de pensament alternativa estrenyent vincles amb les corrents que emergeixen davant l'escola de pensament únic que legitima i difon les polítiques dels organismes internacionals, que sustenten el model i que en el país legitimen i reforcen els acadèmics.

En síntesis, durant anys els camperols han lluitat, moltes vegades de forma violenta, per accedir a la terra, espai vital per la seva subsistència física, social i cultural. No obstant, l'Estat els ha negat aquest dret, els ha discriminat, amenaçat, deslegitimat, estigmatitzat i exclòs, ignorant el paper que han jugat en el desenvolupament regional i nacional. La Reforma Agrària no ha estat estructural sinó marginal, i últimament s'ha convertit en un mercat de compra i venda de terres. Les parcel·les adquirides, moltes de mala qualitat, amb el pas dels anys, els deutes, la falta de recursos o la violència, són venudes i abandonades, i acaben en mans dels latifundistes; i els camperols acaben a la perifèria de les ciutats, o a les zones de colonització, alimentant la seva frustració i desesperança.

Notes

1 En aquest assaig s'adopta com a categoria d'anàlisi un concepte de "camperol" que inclou a jornalers, assalariats del camp, petits i mitjans productors rurals i formes precapitalistes de relació laboral. En aquest sentit, hauria de parlar-se de "moviment agrari".

2 Entre 1970 i 1972 es realitzen unes 1.000 ocupacions de finques, 645 al 1971, any en el que va tenir lloc una de les mobilitzacions més grans que ha tingut el país, amb la participació de més de 16 mil famílies camperoles, en 21 dels 23 departaments.

3 Veure Tarrow, Sidney 2004 El poder en movimiento. Los movimientos sociales, la acción colectiva y la política (Madrid: Alianza Editorial) i també el seu article "Estado y oportunidades: la estructura política de los movimientos sociales".

4 La Línea Sincelejo de la ANUC va arribar a fraccionar-se en 6 grups: Comité de Unidad Campesina, Sector Consecuente y Clasista, Unidad Campesina Democrática, Sector Independiente, 21 de febrero A i 21 de febrero B.

5 Touraine, Alain 1989 América Latina. Política y sociedad (Madrid: Espasa-Calpe).

6 Archila Neira, Mauricio 2003 Idas y venidas. Vueltas y revueltas. Protestas sociales en Colombia 1958-1990 (Bogotá: ICAHN).

7 Veure l'article de León Zamosc "Modernización Agraria y Participación Política Campesina en América Latina".

8 Boria Mingella, Artur 2000 "Los campos de la solidaridad al servicio del Tercer Mundo Movimientos Sociales" a Geonotas, Vol. 4, Núm. 3, juliol-setembre.

9 Veure l'article "Guerrillas Liberales" a Guzmán Campos, Germán; Fals Borda, Orlando i Umaña Luna, Eduardo 1988 La Violencia en Colombia (Bogotá) Volum 1.

10 Entrevista a Eberto Díaz, president de FENSUAGRO. Les entrevistes van ser realitzades per Ángela Salazar Marín a Bogotá al 2003.

11 Entrevista a Héctor Cárdenas, president del Sindicato de Trabajadores de l'INCORA.

12 Entrevista a Tomás Herrera, dirigent nacional d'ANUC-UR.

13 Entrevistes a Tomás Herrera i Eberto Díaz.

14 Entrevista a Héctor Mondragón, assessor polític de la ONIC i FENSUAGRO.

15 Melucci, Alberto 1999 Acción Colectiva, Vida Cotidiana y Democracia (México: El Colegio de México/CES).

16 Entrevista a Tomás Herrera.

17 Entrevista a Eberto Díaz.

18 Entrevista a Héctor Cárdenas.

19 Entrevista a Héctor Mondragón.

20 Entrevista a Héctor Cárdenas.

21 Entrevista a Tomás Herrera.

22 Mandato Agrario. Plataforma Colombiana de Derechos Humanos, Democracia y Desarrollo, Bogotá, 8 d'abril de 2003.

23 Suárez, Gonzalo 2004 "Reforma Agraria en Colombia. Una aproximación desde la academia 1986-2002" en Machado, Absalón (coord.) La academia y el sector rural 2 (Bogotá).

24 Amb base a allò establert per la Llei 160 de 1994, es van crear les Reserves de Cundinamarca (Cabrera), Guaviare, Caquetá i Bolívar. Aquestes garantien la inalienabilitat de la propietat, però estan restringides per la llei a les zones de colonització.

25 Héctor Cárdenas Garzón, president de Sintraincoder, abril de 2005 (informació personal obtinguda a Internet).